

UOT 94(479.24); UOT 913.1

ELŞƏN ASLANOV

*tarix üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi
ORCID ID: 0000-0002-3823-4350
elshanaslanov@bsu.edu.az*

**XIX ƏSR - XX ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ
CƏNUBİ QAFQAZDA BAŞ VERƏN HADİSƏLƏR FONUNDA
QARABAĞIN TARİXİ-SİYASİ COĞRAFIYASI**

DOI: <https://doi.org/10.36719/2708-065X/108/259-266>

XVIII əsrin sonlarında xanlıq şəklində idarə olunan Qarabağ xanlığı XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaz bölgəsində baş verən hadisələrin gedişi sonunda Rusiya hakim dairələrinin təzyiqi altında 1805-ci ildə Kürəkçay müqaviləsi ilə Rusiya vassallığını qəbul etdi. 1813-cü il Gülistan müqaviləsi nəticəsində İrəvan və Naxçıvan xanlıqları istisna olmaqla, digər Şimali Azərbaycan xanlıqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalından sonra Qarabağ xanlığı da 1822-ci ildə ləğv olundu və vilayət kimi imperiyanın tərkibinə daxil oldu. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən sonra işğal edilmiş Şimali Azərbaycan ərazilərinin Rusiya imperiyasına daha sıx birləşdirilməsi, həmin ərazilərin imperiyanın bölünməz və ayrılmaz bir hissəsinə çevrilməsi üçün Rusiya hakim dairələri bölgənin strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq regionu öz siyasi nəzarətində saxlamaq, Cənubi Qafqazda mövqelərini gücləndirmək və etnik dayaq yaratmaq məqsədilə Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinin ərazilərindən Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçürülməsini təşkil etdi. Bu səbəbdən XIX əsrin sonlarındakı Cənubi Qafqaz ərazisində, o cümlədən, Şimali Azərbaycanın bütün bölgələrində, eyni zamanda Qarabağda da inzibati-ərazi dəyişiklikləri həyata keçirdi ki, bu da bütövlükdə bölgənin tarixi-coğrafiyasına öz mənfi təsirini göstərdi. Bu siyasət sonrakı mərhələdə - XX əsrin ilk onilliklərində rus çarizminin müstəmləkəçilik siyasətini davam etdirən ruslaşnak bolşevikləri tərəfindən də davam etdirildi.

Məqalədə Qarabağ bölgəsinin xanlıq dövründə və Rusiya işğalından sonra siyasi sərhədlərinin mənbələrdə əks olunması məsələləri, XIX əsr – XX əsrin ilk onilliklərində inzibati-ərazi baxımından Qarabağ bölgəsinin tarixi-siyasi, eyni zamanda bölgəyə ermənilərin köçürülməsi ilə əlaqədar əhali coğrafiyasında baş verən dəyişikliklər araşdırılır və son iki əsrdə baş verən bu köçürmələrin Azərbaycanın, eləcə də Qarabağ bölgəsinin tarixi-siyasi coğrafiyasına mənfi təsirindən bəhs edilir.

Açar sözlər: XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri, Rusiya imperiyası, Qarabağ vilayəti, siyasi coğrafiya, Kürəkçay və Gülistan müqavilələri, erməni köçürmələri, inzibati-ərazi bölgüsü, dairə və qəzalar, Qarabağ general qubernatorluğu.

Giriş. Qədim və zəngin dövlətçilik ənənələrinə malik, xüsusi ilə çarizm dövründə və sovet hakimiyyəti illərində siyasiləşməyə və təhriflərə ən çox məruz qalan XIX-XX əsrlər dövrü tariximizin yənidən yazılması zərurəti bu gün mühüm aktuallıq kəsb edir. Bu dövrə bağlı məsələlər içərisində Qarabağ bölgəsinin tarixi-siyasi coğrafiyasının araşdırılması önəmli əhəmiyyətə malikdir. Ümumiyyətlə, tarixi coğrafiya müəyyən bir tarixi dövrdə hər hansı bir ölkənin və regionun fiziki-coğrafi xarakterinin, başqa sözlə, tarixi landşaftının bərqərar olması, bu ərazidə baş vermiş hadisələrin topoqrafik aspektinin, yəni dövlətin və onun bölgələrinin sərhədlərinin, rabitə yollarının, şəhərlərinin, əhali mərkəzlərinin və s. müəyyən edilməsi, ölkənin iqtisadiyyatı ilə bağlı təsərrüfat sahələrinin, əhalinin bu təsərrüfat sahələri üzrə məşğuliyyətinin, məişətinin öyrənilməsi, əhalinin məskunlaşması, yerdəyişmələri və miqrasiyası proseslərinin araşdırılması, dinlərin və mədəniyyətlərin yayılma arealının tədqiqi ilə məşğul olur. Bu baxımdan tarixi coğrafiya müəyyən məkan və zaman daxilində baş vermiş tarixi hadisələrin gedişatını və inkişafını başa düşmək üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Qeyd edək ki, hazırda özündə fiziki, siyasi, iqtisadi coğrafiya, eyni zamanda əhali və mədəniyyətin coğrafiyası istiqamətlərini birləşdirən tarixi coğrafiya ilə işlədiyi dövr və mövzuya müvafiq olaraq hər bir tarixçi az və ya çox

dərəcədə məşğul olur. Məqalədə Qarabağ bölgəsinin xanlıq dövründə və Rusiya işğalından sonra siyasi sərhədlərinin mənbələrdə əks olunması məsələləri, XIX əsr – XX əsrin ilk onilliklərində inzibati-ərazi baxımından Qarabağ bölgəsinin tarixi-siyasi, eyni zamanda bölgəyə ermənilərin köçürülməsi ilə əlaqədar əhali coğrafiyasında baş verən dəyişikliklər araşdırılır və son iki əsrdə baş verən bu köçürmələrin Azərbaycanın, eləcə də Qarabağ bölgəsinin tarixi-siyasi coğrafiyasına mənfi təsirindən bəhs edilir.

Xanlıqlar dövründə Qarabağın tarixi-siyasi coğrafiyası. Qədim sivilizasiyanın beşiyi, ilk insan məskənlərindən biri hesab edilən Qarabağ Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla yanaşı, xalqımızın siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni irsinin mərkəzidir. Bölgənin əlverişli coğrafi mövqeyi, iqlimi, bol sulu çayları, münbit torpaqları və təbii ehtiyatları qədimdən burada oturaq həyatı şərtləndirmiş və onun qədim yaşayış məskənlərindən birinə çevrilməsinə səbəb olmuşdur.

Rusiya işğalı ərəfəsində Şimali Azərbaycan ərazisi inzibati baxımdan xanlıqlara, sultanlıqlara, mülklərə və mahallara bölünmüşdü [16, 16]. XIX əsrdə Azərbaycanda mövcud olan xanlıqların bir araya gələrək güclü bir dövlət halında birləşməməsi, ölkədə siyasi pərakəndəliyin mövcudluğu sonda Rusiyanın Azərbaycan torpaqlarını işğalı ilə nəticələndi. Həmin dövrdə Şimali Azərbaycandakı Xanlıqlardan biri də Qarabağ xanlığı idi. Qarabağ xanlığının siyasi sərhədləri haqqında xanlığın daxili və xarici işlərində yaxından iştirak etmiş vəziri Mirzə Camal Cavanşir (Qarabaği) “Qarabağ tarixi” əsərində məlumat verir, Qarabağın coğrafi vəziyyətini təsvir edərək, yazırdı: “Qədim tarix kitablarının yazdığına görə, Qarabağ vilayətinin sərhədi belədir: cənub tərəfdən Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər - Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmsəddin və Dəmirçi Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahlı Krasnı most, yəni Qızıl körpü adlandırırlar. Şərq tərəfdən Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. Şimal tərəfdən Qarabağın Yelizavetpola sərhədi Kür çayına qədər - Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. Qərb tərəfdən Küsbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır. Nəhayət, keçmiş əsrlərdə (burada) iğtişaxlar və dəyişikliklər üz vermiş, bəzən İran, Rum (Türkiyə) və Türküstan padşahları bu vilayətləri fəth edib ayrı-ayrı sərhədlər qoymuş, qalalar tikmiş və onlara başqa adlar vermişlər. Qarabağ vilayəti Aran məmləkətinin bir hissəsidir” [7, 122].

XIX əsrin II yarısında Qarabağın sərhədləri ilə bağlı mənbələrin məlumatları. Xurşudbanu Natəvanın yanında xidmət etmiş, “Tarixi-cədid-Qarabağ” əsərinin müəllifi Mirzə Rəhim Fənanın əsərində isə Qarabağ əyalətinin həddləri belə təsvir edilir: “Cənub tərəfdən mis mədənləri olan Qapan dağlarının imdadilə bir yerdə sariyal ru be məşriq gedir Araz çayınadək. Oradan məcrayi-nəhri-Araz ilə bir yerdə şərqdən gedir ta haman suyun qərbdən-şərqə dəryayi-Xəzərə tərəf ari Kür nehrinin məcrasınadək ki, oradan hər iki nehrin suyu bir yerə qarışib axar dəryayə. Bu nöqtə Qalaqayın adlı qəsəbədir ki, sabiqi Mustafaxanlı pristavına daxildir. Oradan Kür nəhrinin məcrasılə sərhəd şərqdən qərbə qayıdıb Kür nehrilə üzü yuxarı gedir. Sabiqi poçta stansiyonu Türyan çay adlı yerədək ki, Düzdağ burnunda vəqedir. Sərhəd Goran mülkündən yuxarı Düzdağ burnu şimal tərəfdən ru becənub gedir. Mirov dağının ətəyində vəqə Molla Vələdli mülkündədir. Oradan Qara Çinar mülklərinin əmlakını əhatə edib üz yuxarı cənubən haman dağın qarlı və buzlu sariyalınadək ki, hər yerdən uçaraq nöqtədir və ucalıqda Böyük Qafqaz dağlarına özünü həmduş göstərəndir. Bu nöqtədən şərqdən qərbə tərəf hər yerdə sariyal sərhəd gedir. Ayrı mülkünün başının üstündədir ki, o kənd vəqedir Tərtər çayının əvvəlinci şəxəsindən olan çeşmələrdən. Bu nöqtədə Mirovdan gələn uca dağlar silsiləsi iki şaxə olub, biri Gəncə uyezdinə tərəf və biri Rumbasır və Kəlbəcər adlı uca dağlar ilə ki, İrəvan quberniyası ilə Gəncə quberniyasının sərhədidir, məzkur dağlar şimaldan üzü cənuba tərəf Qarabağ sərhədidir” [8, 10]. Bölgənin sərhədləri haqqında Mirzə Camal Cavanşirin verdiyi məlumatlar XVIII əsrdə Qarabağın sərhədlərini tam aydın şəkildə əks etdirdiyi kimi, Mirzə Rəhim Fənanın məlumatları da Qarabağın XIX əsr sərhədlərini aydın şəkildə əks etdirir.

Qarabağ vilayətinin sərhədləri: şimalda - Yelizavetpol dairəsi, Şəki və Şirvan vilayətləri, şərqdə - Muğan düzü, cənubda - Naxçıvan vilayəti və Rusiya mülklərini İrandan ayıran Araz çayı, qərbdə - Naxçıvan və İrəvan quberniyaları, Yelizavetpol dairəsi ilə sərhəddə axan Kürəkçay və Qaraçay. Ərazinin sahəsi 13000 kvadrat metrə çatır [12, 255].

Qarabağ xanlığının işğalı və Kürəkçay müqaviləsi. Rusiyanın XVIII əsrin sonu - XIX əsrin əvvəllərində beynəlxalq münasibətlər sistemində və Rusiya daxilində yaranan əlverişli şəraitdən istifadə edən çar Rusiyası XIX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqaza dair Rusiya hakim dairələrində son 100

il ərzində müzakirə olunan planları praktiki olaraq həyata keçirməyə başladı. “Qafqazın arxasında yerləşən rus müliklərinin təsviri”ndə qeyd edildiyi kimi, Cənubi Qafqaz ərazisi bütün Rusiya torpaqlarının yalnız $\frac{1}{116}$ -ni təşkil etsə də, əhali sayı isə imperiya əhalisinin $\frac{1}{50}$ -indən çox olmasa da, lakin “ölkə coğrafi mövqeyinə, iqliminə və torpağının keyfiyyətinə, təbii sərvətləri və siyasi münasibətlərə görə əhəmiyyətli idi” [11, 1]. 1804-cü ildə Gəncənin işğalı Şimali Azərbaycanın, o cümlədən də onun Qarabağ xanlığının işğalına səbəb oldu [5, 73]. Gəncənin işğalından sonra 1804-cü ildə İran hökuməti Rusiyadan qoşunlarını Cənubi Qafqazdan çıxarmağı tələb etsə də Rusiya hökumətinin bu tələbi rədd etməsi və işğalı davam etdirməsi 1804-cü ilin yayında Rusiya-İran müharibəsinin başlamasına səbəb oldu. Belə bir tarixi şəraitdə general P.Sisianovun Qarabağ xanı İbrahimxəlil xana qarşı hərbi təzyiqi gücləndirməsi, eyni zamanda hərbi və texniki cəhətdən üstün olan rus ordusunun əməliyyat fəaliyyətinin artdığı bir şəraitdə çıxılmaz vəziyyətdə qalan İbrahimxəlil xanın xanlığı qoruyub saxlamaq istəyi 1805-ci il may ayının 14-də Qarabağ xanı ilə Rusiya imperiyası qoşunlarının Qafqazda baş komandanı general P.D.Sisianov arasında “Andlı öhdəlik” adlı Kürəkçay müqaviləsinin imzalanması ilə nəticələndi. 1805-ci ilin iyununda Abbas Mirzənin ordusunun ön hissələri Arazı keçərək Şuşaya doğru irəliləsə də İran qoşunu məğlub olaraq geri çəkildi. 1808, 1809, 1810-cu illərdə Abbas Mirzənin Gəncəni, Qarabağı tutmaq cəhdləri də boş çıxdı.

Kürəkçay müqaviləsinə görə, Qarabağ xanı Rusiya çarının vəssalı olmağına razılıq verir, uçuncu xarici dövlətlər ilə müstəqil münasibətlər saxlamaq hüququndan Rusiya çarının xeyrinə imtina edir [1, 271]. Şuşa qalasında və xanlığın ərazisində Rusiya qoşun dəstələri yerləşdirilirdi. Müqaviləyə əsasən xanlığın daxili idarəetmədə “müstəqilliyi” saxlanılır, eyni zamanda çar hökuməti xanın və onun qanuni varislərinin daxili idarəetmə hüquqlarına heç vaxt toxunmayacağını öhdəsinə götürürdü. Kürəkçay müqaviləsi ikitərəfli dövlətlərarası münasibətləri siyasi yolla, savaşıq həll etmiş bir sənəd [1, 272] kimi görünsə də, 11 maddəlik bu müqavilədə Qarabağ xanlığının siyasi coğrafiyası, yəni ərazisi və siyasi sərhədləri ilə bağlı heç bir məlumat əksini tapmamışdır.

Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizənin I mərhələsindən sonra - 1813-cü ildə Rusiya imperiyası və Qacarlar dövləti arasında Şimali Azərbaycan torpaqlarının bölüşdürülməsinə dair bağlanan Gülüstən müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığının ərazisi Rusiyanın tərkibinə daxil edildi. Gülüstən müqaviləsindən sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsinin Rusiya dövləti tərəfindən işğalı və bölgədə müstəmləkə idarə sisteminin bərqərar olması Qarabağ xanlığı ilə çar hökuməti arasında bağlanan Kürəkçay müqaviləsinə zərbə altına qoydu. Sonuncu Qarabağ xanı Mehdiqulu xan erməni generalı V.Mədətovun fitvası ilə 1822-ci ildə öz doğma yurdundan didərgin düşdükdən sonra, elə həmin ildə Qarabağ xanlığının çar hökuməti tərəfindən ləğv edilməsi ilə Kürəkçay müqaviləsi rəsmi qüvvəsini itirdi.

Rusiya imperiyasının Cənubi Qafqazı işğalından sonra Qarabağ bölgəsinin əhali coğrafiyasında baş verən dəyişikliklər. XIX əsrin ilk otuzilliyində Rusiya bütün Cənubi Qafqazı özünə tabe etdikdən sonra gündəmdə yeni işğal edilmiş ərazilərin imperiyaya daha sıx birləşdirilməsi, onu Rusiyanın bölünməz və ayrılmaz bir hissəsinə çevirmək məsələsi dururdu. Gülüstən və Türkmənçay müqavilələrindən sonra Şimali Azərbaycan torpaqlarını tamamilə işğal edən Rusiya hakim dairələri bölgənin strateji əhəmiyyətini nəzərə alaraq regionu öz siyasi nəzarətində saxlamaq, Cənubi Qafqazda mövqelərini gücləndirmək və etnik dayaq yaratmaq məqsədilə Osmanlı və Qacarlar dövlətlərinin ərazilərindən Azərbaycanın İrəvan, Naxçıvan və Qarabağ xanlıqlarının torpaqlarına ermənilərin kütləvi köçürülməsini təşkil etdi. Burada Qarabağ xanlığına köçürmələrlə bağlı bir məqama da diqqət çəkmək istərdik. Rus hərbi tarixçisi V.Potto 1783-cü ildə rus qoşunlarının Gürcüstanı ələ keçirdikləri zaman Erməni dövlətinin azad olunması ilə bağlı layihənin hazırlanması və knyaz Potyomkinin İran, Türkiyə və Rusiya ilə sərhədləri olan və Xəzər dənizində limana malik olan bərpa edilmiş Erməni dövlətinin çarı olmağa can atması ilə bağlı məlumat verir. Onun məlumatlarında qeyd edilir ki, “Qarabağ xanlığından başlamaq - İbrahim xanı devirmək və onun yerinə ermənilərdən hökmdar təyin etmək qərara alınmışdı. Hərbi yürüş 1784-cü ilin yayına nəzərdə tutulurdu. Lakin planların yazıldığı və onların icrasının hazırlandığı müddətdə siyasi şərtlər ciddi surətdə dəyişdi” [15, 718-719]. Buradan da göründüyü kimi rus hərbi dairələri tərəfindən Qarabağ xanlığı ərazisinə ermənilərin köçürülməsi siyasi məqsəd daşıdığı üçün təsadüfi deyildi. Bu köçürmələr sonrakı dövrlərdə çar Rusiyası hökumətinin təhriki ilə ermənilər tərəfindən Azərbaycan türk-müsəlman əhalisinin kütləvi qırğını, deportasiyası və soyqırımı ilə nəticə-

lənməklə yanaşı, xüsusilə, Zəngəzur, Naxçıvan və Qarabağ bölgələrinin siyasi, sosial-iqtisadi və etno-mədəni həyatına ciddi zərbə vurdu, bölgənin əhali coğrafiyasında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu.

Rusiyanın Qarabağı işğalı bütün bölgələrdə olduğu kimi, Xankəndinin də taleyinə ciddi təsir etdi. Əvvəlki həyat tərzı dağıdılır, Azərbaycan cəmiyyəti üçün ənənəvi olan sülalələr bölgüsü qadağan edilir, hər şey imperiyanın maraqlarına tabe etdirilirdi. Keçmiş Qarabağ xanlığının ərazisində tez-tez baş verən üsyanların qarşısını almaq üçün bütün ərazi boyu yerləşdirilən rus hərbi hissələri Xankəndində də yerləşdirildi. 1813-cü il Gülistan müqaviləsinə qədər kiçik yaşayış məskəni olan Xankəndində xan ailəsinin və ona yaxın azsaylı əyanların üzvləri yaşayırdılar. Əslində Xankəndi Qarabağlı İbrahimxəlil xanın şəxsi malikanəsi olmuşdur. Kəndin abadlaşması və inkişafında İbrahimxəlil xanın oğlu Mehdiqulu xanın xidmətləri böyük olmuşdur [4, 10] və o, Xankəndini özü üçün yaşayış məskəni seçmişdi.

1847-ci ildə Xankəndində rus hərbi hissələrinin yerləşdirilməsi bir tərəfdən çara tabe olmaq istəməyən Şuşanı və ətrafdakı xeyli Azərbaycan məskənlərini nəzarətdə saxlamaq, digər tərəfdən, Xankəndiyə İrandan köçürülən və rus hərbi bazalarında onlara qulluq edəcək erməni ailələrini yerləşdirmək planını həyata keçirmək baxımından ruslar üçün əlverişli idi. Çünki, XIX əsrin əvvəllərində rus məmurları tərəfindən tərtib edilmiş rəsmi sənədlərin məlumatlarından da aydın olur ki, “Şuşanın ən qədim məhəlləsi olan, sonralar Aşağı məhəllə adlandırılan Təbrizli məhəlləsində yaşayan 162 ailənin hamısı azərbaycanlılardan ibarət idi” [13, 8-9]. Çar məmurlarına, digər bölgələrdə olmasa da, Xankəndində etnik balans müəyyən qədər pozmaq mümkün oldu. 1813-ci ildə Xankəndində heç bir erməni və rus ailəsi yaşamadığı halda, artıq 1847-ci ildə orada 80 erməni, 52 rus ailəsinin yaşadığı ev və erməni kilsəsi olduğu bildirilir [4, 22]. Çar hökuməti məmurlarının köməyi ilə Zəngəzurdan köçürülən erməni ailələri Xankəndində məskunlaşdırıldı və 1898-ci ildən sonra Xankəndi hərbi qərargaha çevrildi.

XIX əsrdə Qarabağ bölgəsinin inzibati-ərazi dəyişiklikləri. Rusiyanın işğalından sonra Gürcüstandan fərqli olaraq, Şimali Azərbaycanda xanlıq idarəetmə sisteminin dağılması və onun yeni, əsasən hərbi hökumətlə əvəzlənməsi xeyli vaxt apardı. XIX əsr Şimali Azərbaycan çar Rusiyası imperiyası tərəfindən işğal edildikdən sonra ərazidə imperiyanın siyasətinə uyğun inzibati-ərazi idarəetmə sistemi yaradılmağa başladı. Azərbaycan vilayətləri iki dairədə birləşdirilmişdi. Qarabağ xanlığı ləğv edildikdən sonra Qarabağ vilayəti 1824-cü ildə yaradılan və mərkəzi Şuşa şəhəri olan hərbi Müsəlman dairəsinə daxil edildi. “Qafqazın arxasında yerləşən rus mülklərinin təsviri”ndə də Qarabağ vilayəti Müsəlman əyalətlərinin hərbi dairəsində göstərilir və burada qeyd olunur ki, öz xanı olan Qarabağ vilayəti, 15925 verstdən (rus uzunluq vahidi 1,06 km-ə bərabərdir- E.A.) çox ərazini tutur [11, 20].

Vilayətlərdə əvvəllər xanlıqlarda mövcud olan köhnə inzibati-ərazi bölgüsü mahallar qorunub saxlanılmışdır. Qarabağ vilayətinin 1823-cü il təsvirində [13] 20 mahal qeyd olunduğu halda, 1832-ci ildə Qarabağ vilayəti 14 mahala bölünürdü.

Xanlığın ləğvindən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi Qarabağ ərazisində də “xan hakimiyyəti çarizm dövründə müstəmləkə idarəçiliyinin ən qəddar formalarından biri – komendantların və digər məmurların özbaşınalığı və kütləvi sui-istifadələri ilə xarakterizə olunan hərbi komendant nəzarəti ilə əvəz olundu” [9, 100]. Lakin bu idarə üsulu çarizmin Cənubi Qafqazda, o cümlədən Şimali Azərbaycanda siyasi dayaqların möhkəmləndirilməsinə cavab vermədiyi üçün və eyni zamanda, 1830-cu il üsyanlarının təsiri nəticəsində Çar hökuməti Cənubi Qafqazda 1840-cı il 10 aprel inzibati-hərbi islahatını həyata keçirdi. Komendant üsul-idarəsi ləğv olundu və burada da Ümumrusiya inzibati sistemi yaradıldı. Komendant idarəçiliyinin ləğvi və onun imperiyanın daxili quberniyalarındakı idarəetməyə oxşar olan yeni sistemlə əvəz edilməsi əslində çarizmin Zaqafqaziyada öz hökmranlığını gücləndirmək istəyindən irəli gəlirdi.

1840-1850-ci illərdə Şimali Azərbaycanda quberniya və qəza inzibati-idarə sistemi tətbiq edildi. 10 aprel 1840-cı il il qanununa əsasən Cənubi-Qafqazda Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və hərbdairəvi idarəçiliklə Xəzər vilayəti yaradıldı. Xəzər vilayəti tərkibində yaradılan 7 qəzadan biri də Qarabağ qəzası idi. 1840-cı il islahatı ilə Qarabağ əyalətindən qəzaya çevrən Qarabağ anlayışının siyasi mənası itmiş, o yalnız coğrafi anlayış kimi qalmışdı.

1846-cı il 14 dekabr tarixli əsasnaməyə əsasən Gürcüstan-İmeretiya quberniyası və Xəzər vilayəti ləğv edilərək onların yerində Tiflis, Kutaisi, Dərbənd və Şamaxı quberniyaları yaradıldı. Bu əsas-

naməyə əsasən Azərbaycan ərazisində olan bəzi qəzaların adları dəyişdirildi. Şamaxı quberniyasına daxil olan Qarabağ qəzası Şuşa qəzası adlandırıldı.

1849-cu il iyunun 9-da yaradılan və 1850-ci il yanvarın 1-dən fəaliyyətə başlayan İrəvan quberniyasının tərkibinə İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri ilə yanaşı, Şuşa qəzasının Mehri mahalı və Qapan kəndi də daxil edilmişdi.

1859-cu il zəlzələsindən sonra quberniya mərkəzinin Şamaxıdan Bakıya köçürülməsindən sonra Şamaxı quberniyası Bakı quberniyası adlandırıldı və Şuşa qəzası Bakı quberniyasının tərkibində qaldı. 1868-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradılarkən onun tərkibinə verilən qəzalardan biri də Bakı quberniyasını Şuşa qəzası və İrəvan quberniyasının ləğv edilmiş Ordubad qəzasının 1850-ci ildə Şuşa qəzasından alınmış Mehri sahəsi idi.

XIX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Nuxa, Şuşa və Ordubad əraziləri hesabına bir sıra yeni qəzalar da təşkil olundu. Belə ki, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarının təşkili ilə Şuşa qəzası vahid inzibati-siyasi idarəsini itirdi. Qarabağ bölgəsinin Zəngəzur qəzasının tarixi-siyasi coğrafiyası ilə bağlı inzibati-ərazi bölgüsü B.Budaqovun redaktorluğu ilə nəşr olunan “Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası”nda əksini tapmışdır. Çar hakim dairələri tərəfində belə inzibati ərazi bölgüsü xüsusi məqsədlə həyata keçirilmişdi. Bu islahatlar ermənilərin idarə sistemində daha geniş təmsil edilməsinə hərtərəfli imkanlar açdı.

1881-ci ildə ləğv edilən Qafqaz canişinliyi sisteminin 1905-ci ilin fevralından yenidən bərpası ilə quberniyalarda geniş səlahiyyətlərə malik müvəqqəti general qubernatorluq təsisatları yaradıldı. Yelizavetpol quberniyasında iki müvəqqəti general-qubernatorluq yaradıldı. Bunlardan biri Zəngəzur, Cavanşir, Cəbrayıl və Şuşa qəzalarını, digəri isə başqa qəzaları əhatə edirdi [9, 247].

XX əsrin ilk onilliklərində baş verən hadisələrin Qarabağ bölgəsinin tarixi-siyasi coğrafiyasında əksi. 1905-1907-ci illər inqilabı dövründə çarizm Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda etnik münaqişə ocağı yaratmaqla mühüm bir vəzifəni həll etdi - “Daşnaksütyun” partiyasının hərbi dəstələrinin əsas zərbə istiqamətini rus hökumətindən Azərbaycan türklərinə doğru yönəltdi. “Daşnaksütyun” partiyası, özünün “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə, Cənubi Qafqazda azərbaycanlılarla ermənilər arasında qanlı toqquşmaların meydana çıxmasında çirkin bir rol oynadı [2, 43]. M.S.Ordubadi 1905-1906-cı illərdə baş verən qırğınlardan bəhs edərkən yazır: “Şuşada, Bakıda, Cəbrayıl və Cavanşir, həmçinin Zəngəzur uyezdlərində daşnaksütyunlardan bir çox cinayətlər peyda olmuşdur” [14, 12]. Eyni zamanda müəllif həmin dövrdə baş verən bu qırğınların 4 səbəbindən biri kimi o, ermənilərin ərazi iddialarını qeyd edir, Bakı, Naxçıvan, İrəvan, Gəncə, Tiflislə yanaşı, Qarabağ bölgəsinin Şuşa, Cəbrayıl-Qaryagin, Cavanşir, Zəngəzur qəzalarında baş verən faciələrdən bəhs edir və qırğınları təsvir edir.

Çarizmin “parçala və hökm sür” prinsipinə əsaslanan müstəmləkəçilik siyasəti Cənubi Qafqaz xalqları arasındakı ziddiyyətlərin süni şəkildə dərinləşdirilməsinə və onların bir-birinə qarşı düşmənçiliyinin daha da güclənməsinə yönəlmişdi ki, bu sonrakı mərhələdə də özünü göstərdi. Sərhədlərin dəqiq müəyyənləşdirilməsi ərəfəsində hər bir tərəf qonşuların hesabına öz ərazisini genişləndirməyə çalışırdı [2, 247]. Bu səbəbdən 1918-ci ildə Qarabağ və Zəngəzurun ilhaq edilməsi daşnakların başlıca məqamı idi, daşnak hökuməti gələcəkdə bu torpaqları ilhaq etmək üçün vacib şərt olan etnik təmizləmə siyasətini isə “asi”, “üsyankar” kimi qələmə verdiyi Andranikin simasında həyata keçirirdi [3, 58]. 1918-ci ilin yayında və payızında Ermənistan hökumətinin göstərişi ilə Andranikin quldur dəstələri Azərbaycanın dövlət sərhədlərini pozdu. Andronikin yerli türk-müsəlman əhalisini məhv edə-edə Qarabağ hüduqlarını keçməsi erməniləri ruhlandırırdı, onlar Azərbaycan hökumətinin 3 dəfə xəbərdarlığına baxmayaraq, qurultay keçirərək Qarabağın Ararat Respublikasına birləşdiyini elan etdilər. Azərbaycan hökuməti Andronikin törətdiyi qətl-qarət haqqında Ermənistan hökumətinə nota göndərərək bu hərəkətlərin qarşısının alınmasını tələb etsə də, Ermənistan hökuməti Andronikin hərəkətlərinin ona dəxli olmadığını bildirdi [10, 172]. Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda ermənilər tərəfindən törədilən soyqırım cinayətləri ilk dəfə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Parlamentinin 20 dekabr 1918-ci il tarixli dördüncü fəvqəladə iclasında müzakirəyə çıxarıldı [3, 55]. Baş verən bu hadisələr 1919-cu yanvarın 13-də Daxili İşlər Nazirliyinin təklifi ilə Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını əhatə edən Qarabağ müvəqqəti general-qubernatorluğunun təsis olunması haqqında qərarın qəbul edilməsi ilə nəticələndi və Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ilk hökumətində Hərbi nazir olmuş Xosrov bəy Sultanov

Qarabağın general-qubernatoru təyin edildi. Avqust ayının 15-də Qarabağ general-qubernatorluğunun fəaliyyəti nəticəsində Qarabağın erməni əhalisi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hakimiyyətinə tabe olmaqla bağlı hökumət ilə saziş imzalandılar. Andronikin və digər erməni quldur dəstələrinin Qarabağa basqınlarına son qoyuldu. Qarabağa və Zəngəzura olan iddialarından əl çəkməyən erməni təcavüzkarları 1920-ci il mart ayının 22-də yenidən bu ərazilərə hücum edərkən baş qərargah rəisi general-mayor Həbib bəy Səlimanovun başçılığı altında Ağdamda yaradılan xüsusi qərargahın döyüşçüləri aprelin 3-də hücumu keçərək əvvəl Əsgəranı, sonra Xocalını azad etdilər, aprelin 5-də isə Şuşaya daxil oldular. Ermənilərin mərkəzinə çevrilmiş Keşişdağ uğrunda döyüşlərdə Azərbaycan ordusunun qələbəsi ilə Qarabağda baş verən növbəti qiyam da yatırıldı. Lakin Qarabağ münaqişəsi hökuməti ordunun əsas qüvvələrini şimal hududlarından çəkərək ölkənin qərbində - Qarabağda yerləşdirməyə məcbur etdi [6, 73]. Bu isə sonda ölkənin XI qırmızı ordu dəstələrinin təcavüzü qarşısında əliyalın qalmasına və Azərbaycan torpaqlarının 1920-ci il aprel ayının 28-də Sovet Rusiyası tərəfindən zəbt olunmasına gətirib çıxardı.

Nəticə. Beləliklə, XIX əsrdə baş verən hadisələrin gedişində Azərbaycan xanlıqlarının vahid dövlət halında birləşə bilməməsi Şimali Azərbaycan xanlıqlarının, o cümlədən Qarabağ xanlığının Rusiya tərəfindən işğalına səbəb olmaqla, ölkənin tarixi coğrafiyasında ciddi dəyişikliklərə səbəb oldu. İşğaldan sonra çar Rusiyası bu bölgəyə erməniləri köçürməklə özünə sadəcə xristianlardan ibarət etnik dayaq yaratmadı, eyni zamanda gələcəkdə də bölgədə hegemonluğunu davam etdirmək üçün milli zəmində baş verəcək münaqişə və qırğınlar üçün zəmin hazırladı. İşğaldan sonra çarizmin müstəmləkəçilik sisteminin maraqlarına xidmət edən və həyata keçirilən inzibati-ərazi və idarəçilik sistemində baş verən dəyişikliklər Azərbaycan ərazilərinin parçalanmış vəziyyətə gətirilməsinə, bölgənin ənənəvi ərazi sistemindən məhrum olmasına gətirib çıxardı. Rusiya işğalının ilk mərhələsindən başlanan bu siyasət XX əsrin ilk onilliklərində çar Rusiyasının maraqlarını davam etdirən rus-daşnak bolşevik qüvvələri tərəfindən də davam etdirildi və bu dəfə Azərbaycanın Sovet Rusiyası tərəfindən işğalı ilə nəticələndi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
2. Balayev A. Azərbaycan Cümhuriyyətinin doğuşu. 1917-1918-ci illər milli mücadiləsi. B., JekoPrint Çap Evi, 2022, 368 s.
3. Əmrahov Z. Azərbaycan Parlamentarizmi tarixi – 100. B., Elm və təhsil, 2018, 268 s.
4. Hacıyev Q., Çingizoglu Ə. Qarabağlı hərbcilər: Çar və AXC ordusunun zabitləri (tarixi ensiklopedik tədqiqat). B., Təknur, 2011, 319 s.
5. Hüseynov Y. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin tarixi. B., Afpoliqraf, 2019, 208 s.
6. İsmayılov S. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin parlament sənədləri 1918-1920-ci illər Vətən tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi. B., Ecoprint, 2019, 216 s.
7. Qarabağnamələr. I kitab. B., “Şərq-Qərb”, 2006, 216 s.
8. Qarabağnamələr. Mirzə Rəhim Fəna. Tarixi-cədidi-Qarabağ. III kitab, B., Şərq-Qərb, 2006, 248 s.
9. Мильман А. Политический строй Азербайджана в XIX- начале XX вв. (административный аппарат и суд, формы и методы колониального управления). Б., Azərnəşr, 1966, 318 с.
10. Nəsimzadə N. Azərbaycan xarici siyasəti (1918-1920). B., “Ay-Ulduz” nəşriyyatı, 1996, 304 s.
11. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. ч.I, С-Петербург, Тип. департамента внешней торговли, 1836, 421 с.
12. Обзорение российских владений за Кавказом, в статистическом, этнографическом, топографическом и финансовом отношениях. ч.III, С-Петербург, Тип. департамента внешней торговли, 1836, 406 с.
13. Описание Карабагской провинции, составленное в 1823. По распоряжению главно управлявшего в Грузии Ермолова действительным статским советником Могилевским и полковником Ермоловым 2-м. Тифлис, Типография главного управления наместника Кавказского", 1866, 309с.
14. Ordubadi M.S. Qanlı illər. B., “Qafqaz” nəşriyyat evi, 2007, 184 s.

15. Потто В. Кавказская война в отдельных очерках, эпизодах, легендах и биографиях. Персидская война 1826-1828 г., т. III, вып. I, изд. 2-е, С.-Петербург, Тип. Е. Евдокимова, 1888, 793 с.

16. Umudlu V. Şimali Azərbaycanın çar Rusiyası tərəfindən işğalı və müstəmləkəçilik əleyhinə mübarizə (1801-1828). B., ELM, 2004, 180 s.

ЭЛЬШАН АСЛАНОВ

*доктор философии по историческим наукам,
преподаватель Бакинского государственного университета*

ИСТОРИКО-ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГЕОГРАФИЯ КАРАБАХА НА ФОНЕ СОБЫТИЙ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В XIX И ПЕРВЫХ ДЕСЯТИЛЕТИЯХ XX ВЕКА

Карабахское ханство, правившее в конце XVIII века в виде ханства, в начале XIX века под давлением российских правящих кругов в конце хода событий на Южном Кавказе приняло вассальную зависимость от России по Кюрекчайскому договору 1805 года. После оккупации Российской империей других северных азербайджанских ханств, за исключением Иреванского и Нахичеванского ханств в результате Гюлистанского договора 1813 года, Карабахское ханство также было упразднено в 1822 году и вошло в состав империи в качестве провинции. Для более тесного присоединения территорий Северного Азербайджана, оккупированных после Туркменчайского договора 1828 года, к Российской Империи, превращения этих территорий в неделимую и неотъемлемую часть империи, российские правящие круги, учитывая стратегическое значение региона, стремились сохранить свой политический контроль над регионом, укрепить свои позиции на Южном Кавказе и создать этническую опору, в результате было организовано массовое переселение армян с территорий Османской и Каджарской держав на земли Иреванского, Нахичеванского и Карабахского ханств Азербайджана. По этой причине до конца XIX века на территории Южного Кавказа, в том числе во всех районах Северного Азербайджана, а также в Карабахе, осуществлялись административно-территориальные преобразования, которые оказали негативное влияние на историко-географию региона в целом. Эту политику продолжили и русско-дашнакские большевики, которые на более позднем этапе - в первые десятилетия XX века - продолжили ненавистную политику русского царизма.

В статье рассматриваются вопросы, отражающие в источниках политических границ Карабахского региона в период ханства и после российской оккупации, историко – политические изменения Карабахского региона в административно-территориальном отношении в XIX-первых десятилетиях XX века, а также изменения в географии населения, связанные с переселением армян в этот регион, и рассматриваются исторические и политические изменения Карабахского региона, произошедшие за последние два столетия, также его негативном влиянии на историко-политическую географию Азербайджана и, в частности, Карабаха.

Ключевые слова: XIX век - начало XX века, Российская империя, Карабахская провинция, политическая география, Кюракчайский и Гюлистанский договоры, армянское переселение, административно-территориальное деление, округ и уезды, Карабахское генерал-губернаторство.

ELSHAN ASLANOV

*PhD in History,
Lecturer of Baku State University*

HISTORICAL-POLITICAL GEOGRAPHY OF KARABAKH AGAINST THE BACKGROUND OF EVENTS IN THE SOUTH CAUCASUS IN THE 19TH - EARLY DECADES OF THE 20TH CENTURY

The Karabakh Khanate, which ruled as a khanate at the end of the XVIII century, assumed vassalage from Russia in the early XIX century under the pressure of the Russian ruling circles at the

end of the course of events in the South Caucasus under the Treaty of Kurekchay in 1805. After the occupation of the other northern Azerbaijani khanates by the Russian Empire, with the exception of the Irevan and Nakhichevan khanates as a result of the Gulistan Treaty of 1813, the Karabakh Khanate was also abolished in 1822 and became part of the empire as a province. In order to more closely annex the territories of Northern Azerbaijan occupied after the Treaty of Turkmenchay in 1828 to the Russian Empire and turn these territories into an indivisible and integral part of the empire, the Russian ruling circles, taking into account the strategic importance of the region, sought to maintain their political control over the region, strengthen their positions in the South Caucasus and create an ethnic stronghold, as a result mass resettlement of Armenians from the territories of the Ottoman and Qajar powers to the lands of the Irevan, Nakhichevan and Karabakh khanates of Azerbaijan has been organized. For this reason, until the end of the XIX century, administrative and territorial transformations were carried out on the territory of the South Caucasus, including in all regions of Northern Azerbaijan, as well as in Karabakh, which had a negative impact on the historical geography of the region as a whole. This policy was continued at a later stage - by the Russian-Dashnak Bolsheviks, who continued the abhorrent policy of Russian Tsarism in the first decades of the twentieth century.

The article examines the issues reflecting in the sources of the political borders of the Karabakh region during the Khanate and after the Russian occupation, the historical and political changes of the Karabakh region administratively in the XIX–first decades of the XX century, as well as changes in the geography of the population associated with the resettlement of Armenians to this region, and examines historical and political changes, the events that have taken place in the Karabakh region over the past two centuries, as well as its negative impact on the historical and political geography of Azerbaijan and, in particular, Karabakh.

Keywords: XIX century - early XX century, the Russian Empire, the Karabakh province, the political geography, Kurakchay and Gulistan treaties, the Armenian resettlement, the administrative-territorial division, district and counties, Karabakh Governor-Generalship.

Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 26 dekabr 2024-cü il.

Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 04 mart 2025-ci il.

Rəyçilər: t.ü.f.d. Səidə Əli qızı, t.e.d. Anar İsgəndərov.
